

Erőszakkal megkeresztelt zsidók (*converso*-k) az Ibériai-félszigeten

Zsom Dóra

Az Ibériai-félszigeten a középkorban jelentős zsidó közösség élt, mely a társadalom integráns részét képezte, gyakorlatilag minden rétegében képviseltette magát.¹ Így természetesen konkurenciát jelentettek a keresztény többségnek is, ami — különösen a *Reconquista* végéhez közeledve — etnikai feszültségekhez vezetett. A középkor utolsó századaiban az ibériai zsidóság helyzete folyamatosan romlott, s a feszültség a keresztény többség s a zsidó kisebbség között állandóan nőtt. 1391 nyarán zsidóellenes zavargások kezdődtek Sevillában, melyek hamarosan áterjedtek Kasztília, Andalúzia és Aragónia egész területére. A zsidó közösségeket megtizedelték, jelentős részüket el is pusztították. Aki nem tudott menekülni a fosztogatók elől, azt megölték vagy erőszakkal megkeresztelték. Így jött létre az erőszakkal megkeresztelt zsidók népes csoportja, akiket a keresztények *conversos*nak, vagyis áttérteknek neveztek, vagy *cristianos nuevos*nak, azaz új keresztényeknek hívtak, szemben az úgynevezett *cristianos viejos*szal, vagyis „tősgyökeres” keresztényekkel, azokkal tudniillik, akik nem zsidó (vagy mór) származásúak.

A zavargások nyomán létrejött *converso* közösség semmivel sem volt jelentéktelenebb, mint a zsidó közösség, sőt, a *cristianos viejos* számára valójában még nagyobb kihívást jelentett. Míg a zsidók bizonyos pozíciókat nem tölthettek be, a *converso*-k előtt — elvileg — minden út nyitva állt. A keresztény társadalom semmilyen szempontból nem állt készen az újonnan létrejött társadalmi csoport befogadására, és nem is törekedtek annak megkönnyítésére. A frissen megkeresztelt zsidók jelentős részének csak nagyon korlátozott ismeretei voltak új vallásukról, nem ismerték a szertartásokat, hittételeket, szokásokat. S mivel erőszakkal keresztelték meg őket, többségük nem is tanúsított különösebb érdeklődést az új hit iránt. Sokuk titokban továbbra is a zsidó vallás előírásaihoz ragaszkodott; mások lassan hozzászótkak a keresztény életmódhoz. Az asszimiláció folyamata azonban nem volt se gyors, se zökkenőmentes. A kikeresztelt zsidók továbbra is korábbi lakhelyükön maradtak, azaz gyakran egy utcában, egy

¹ A keresztény uralom alatt élő ibériai zsidóságról, és különösen a *converso*-król ld. pl. J. BAER: *A History of the Jews in Christian Spain I–II*. Jewish Publication Society of America, Philadelphia 1966; H. BEINART (ed.): *The Sephardi Legacy I–II*. Magnes Press, Jerusalem 1992. R. D. BARNETT (ed.): *The Sephardi Heritage I–II*. Vallentine Press, London 1971. D. M. GITLITZ: *Secrecy and Deceit. The Religion of the Crypto-Jews*. Jewish Publication Society, Philadelphia 1996; R. LEVINE MELAMMED: *Heretics or Daughters of Israel? The Crypto-Jewish Women of Castile*. Oxford University Press, Oxford 1999; ÜÖ: *A Question of Identity. Iberian Conversos in Historical Perspective*. Oxford University Press, Oxford 2004; M. LAZAR (ed.): *The Jews of Spain and the Expulsion of 1492*. Labyrinthos, Lancaster (CA.) 1997.

házban, egy szobában laktak korábbi hitsorsosaikkal. Se családi, se kulturális, se üzleti kapcsolataik nem szakadtak meg. Zsidók és *converso*-k sok tekintetben kölcsönösen függtek egymástól, közös ügyeik intézése sok esetben a zsidó vallás törvényei szerint, a zsidó közösség közreműködésével zajlott. A vitás kérdésekben a kor rabbinikus tekintélyei is állást foglaltak, véleményüket gyakran írásban is rögzítették. A *converso*-k egy bő évszázadon át, 1391-től 1492-ig kettős befolyás alatt álltak: egyrészt a keresztény többség, másrészt az Ibériában maradó zsidóság gyakorolt hatást rájuk. 1492-ben a zsidók kiűzése a Katolikus Királyok egyesített birodalmából teljesen új helyzetet teremtett, mivel az addigi szoros kapcsolat zsidók és *converso*-k között megszűnt, és ezzel a kitértek elszakadása a zsidóságtól új szakaszába lépett. Az 1391-es zavargások, vallási üldözés és erőszakos térítés elől sok zsidó menekült muszlim területre, mindelelőtt Észak-Afrikába. Hozzájuk csatlakoztak a következő évszázadokban azon *converso*-k, akik vissza akartak térni a zsidósághoz. Bár a keresztény uralkodók általában tiltották a *converso*-k elvándorlását, végső soron nem tudták megakadályozni.

A *converso*-kkal kapcsolatos történeti kutatás legfőbb forrásai az inkvizíció aktái, melyek a kitérteket keresztény szempontból mutatják be. Emellett létezik egy másik forráscsoport is, melyre a kutatásban eddig kevesebb figyelem irányult: a zsidó vallásjogi döntvények, azaz a *responsumok*.² Ezek legtöbbször konkrét kérdésekre adott írásos válaszok, melyeket héber és arámi keveréknnyelven írtak, de gyakran tartalmaznak arab vagy spanyol szövegrészeket is. Kérdéseket intézhettek a zsidó közösségek vallási vezetői egymáshoz, vagy a közösség bármely tagja, aki képest volt írásban megfogalmazni a kérdését, és eljuttatni egy olyan jogtudóshoz, aki hajlandó volt válaszolni. A jogi kódexekkel szemben a *responsumok* nem általános elveket fogalmaznak meg, hanem adott eseteket bírálják el, bár természetesen általános érvényű megállapításokat a döntvényekben is tesznek. Előfordult az is, hogy egy döntvényező ezt a formát választotta arra, hogy valamely problémát illetően megfogalmazza az álláspontját; ilyenkor bár a *responsum* nem egy konkrét kérdésre adott válasz, mégis aktuális problémákat tárgyal. A döntvények későbbi jogi viták precedenséül szolgáltak, ezért összegyűjtötték s másolták őket. Miután a kérdések valós esetekre vonatkoznak, az esetleírások s a jogi vita során felmerülő érvek, gyakorlatias megfontolások, megjegyzések viszonylag hűen tükrözik a korabeli viszonyokat. A szövegek sok esetben személy- és földrajzi neveket is tartalmaznak, alkalmanként datáltak. Meg kell jegyezni azonban, hogy a *responsumok*at összegyűjtésük és másolásuk során gyakran jelentősen lerövidítették, elhagyva belőlük azokat az adatokat, melyeket a jogi érvelés szempontjából nélkülözhetőnek tekintettek — azaz a datálást, a neveket, az esetleg eredetileg a döntvényhez csatolt tanúvallomásokat, más dokumentumokat.

² A *converso*-kkal kapcsolatos jogi döntvényeket tárgyaló három közismert munka: H. J. ZIMMELS: *Die Marranen in der Rabbinischen Literatur*. Rubin Mass, Berlin 1932; B. NETANYAHU: *The Marranos of Spain. From the Late XIVth to the Early XVIth Century*. American Academy for Jewish Research, New York 1966; M. ORFALI LEVI: *Los conversos españoles en la literatura rabínica. Problemas jurídicos y decisiones legales durante los siglos XII–XVI*. Universidad Pontificia de Salamanca, Salamanca 1982.

A *converso*-kkal kapcsolatos döntvények témái nagyon változatosak és általában gyakorlatiasak: lehet-e egy kitért zsidóval együtt szőlőt préselni; a tőle ajándékba kapott sajtot megenni, bort meginni; lehet-e vele együtt enni, főzőedényeit kölcsönkérni; lehet-e vele házasodni; alkalmas-e házassági vagy más tanúnak; érvényes-e a válólevél, amelyet ír; örökölhet-e úgy, mint egy zsidó stb. A kérdések mögötti probléma az, hogy a kitérés ténye mennyiben változtatja meg jogi státusát, azaz milyen mértékben tekinthető még ezek után zsidónak, és mennyiben számít kereszténynek.

A válaszolók gyakran azzal kezdik az adott kérdés megvitatását, hogy kijelentik, önmagában az a tény, hogy valakit erőszakkal megkeresztelnek, nem zárja ki az illetőt a zsidóságból, sőt még felelőssé sem teszi érte. A szefárd³ rabbik általában ugyanis — Maimonidés⁴ hagyományát követve — nem tanítják azt, hogy erőszakos térítés esetén az embernek a mártírhalált kellene választania. Azt azonban elvárják tőle, hogy ha már megkeresztelték, titokban ragaszkodjék a zsidóságához, s amint erre lehetősége nyílik, vándoroljon el olyan területre, ahol a zsidó vallást szabadon gyakorolhatja. Másként felmerül a gyanú, hogy bár erőszakkal keresztelték meg, fokozatosan hozzászokott az új valláshoz és életformához, így végső soron önként lett kitért zsidóvá. De még egy keresztény fennhatóság alatt maradó *converso*-ról feltehető, hogy azért nem vándorolt el, mert valami nyomós ok ebben megakadályozta, és maradásra kényszerítette. Ahogy Simeon ben Cemah Duran, egy XV. századi szefárd rabbi írta, egy kívülálló nem ismerheti a másik ember szívének keserűségét, és hogy valójában mik a szándékai, körülményei és lehetőségei, ezért voltaképpen csak Isten tudja megítélni, hogy egy *converso* önként vagy kényszerből él-e keresztényként.⁵

A *converso* szándékának megítélését azonban mégsem odázták el a végtelenségig; feltették ugyanis, hogy halála óráján végül mindenki színt vall. Így hát, ha a kitért keresztényként hal meg, akkor visszamenőleg is bebizonyosodik, hogy voltaképpen önként hagyta ott a zsidóságot (és nem számít, hogy erőszakkal keresztelték meg); míg ha a halála előtt megtér, akkor feltehető róla, hogy addig is csak kényszerből élt keresztényként, de semmiképp nem azért, mert szándékosan elfordult volna Istentől.

Felmerül azonban a kérdés, mi a helyzet akkor, ha egy kitért erőszakos halállal, hirtelen hal meg, vagyis nincsen lehetősége arra, hogy halálakor bűnbánatot gyako-

³ Az ibériai zsidókat és leszármazottaikat (lakhelyüktől függetlenül) nevezik „szefárdok”-nak.

⁴ Maimonidés (Mose ben Maimon): 1135, Córdoba – 1204, Fuszat (Kairó), vallástudós és orvos, a középkori zsidóság legnagyobb hatású alakja. Az almohád térítésről írt levelében (*Igeret ha-smad* [Levél az erőszakos térítésről]) kifejti, hogy ilyen esetben nem a mártírhalál a követendő út; inkább engedni kell a kényszernek az élet védelme érdekében, azonban — amint lehet — el kell hagyni azt a földet, ahol a zsidó nem gyakorolhatja szabadon vallását. Maimonidés leveleit arabul írta, de ennek a levélnek az arab eredetije nem maradt fenn. A héber szöveget ld. pl. Mose BEN MAIMON (J. KAFIH szerk.): *Igerot*. Moszad ha-Rav Kook, Jeruzsálem 1998. 105–120.

⁵ Simeon ben Cemah Duran: *Responsa*, 1:63. A *Responsa Project Version 15* CD-ROM-on (Bar Ilan University, 1972–2007) található responsumgyűjteménye által közölt szöveget használtam, mely a következő kiadás digitalizált változata: Simeon ben Cemah Duran: *Szefer ha-Tasbec*. Jeruzsálem 1960. (Lemberg 1791 facsimile-kiadása.)

roljon s visszatérjen a zsidósághoz. Ha így hal meg egy kitért, a zsidóként élő fia meggyászolhatja-e őt ugyanúgy, ahogy mások nem kitért zsidó apjukat gyászolják? Elmondhatja-e érte a gyászolók *kadis*-imáját a zsinagógában más gyászolókkal együtt, vagy sem? A következőkben két, a kérdést tárgyaló döntvényt mutatok be.

David ha-Kohen:⁶ Responsa, no. 30.

KÉRDÉS: Egy erőszakkal megkeresztelt zsidót megtámadtak az útonállók, megölték, és „a holtteste madarak és vadállatok prédájává vált” (nem temették el, vagy csak meg lehetős idő után). Mondhat-e kadist érte a fia (aki zsidó)?

VÁLASZ: (1) A kitért zsidó is zsidó.

A Talmud egy gyakran idézett szakasza szerint: „A zsidó, bár vétkezett, zsidó [...], a mirtuszt, amely a füzek között nő, mirtusznak nevezik.”⁷ A döntvényező megemlíti, hogy a zsidó, akiről a Talmudban szó van, Akhan, aki „megszegte a Tóra mind az öt tekerését”,⁸ vagyis nem egyszerűen vétkes, hanem olyan, mint a hitehagyó kitért zsidók. Ha róla a Talmud ezt a kijelentést teszi, akkor így kell viszonyulni a *converso*-khoz is.

(2) A fiú képes rá, hogy kiengesztelje Istent az apja vétkéért.

A Talmud egy szakasza szerint a fiú kiengesztelheti Istent az apja bűnéért.⁹ Egy hagyomány szerint Hizkija (Ezékiás) király kötelekre kötve vonszoltatta az apja csontjait, hogy ezzel szerezzen neki bűnbocsánatot.¹⁰ Ez a nézet egy hosszabb vita során hangzik el, mely arról szól, hogy a temetési szertartással a halottat vagy az élőket tisztelik-e meg. Hizkija tettét a két vitázó kétféleképpen érti: egyikük szerint a király azért gyalázta meg nyilvánosan az apja csontjait, hogy demonstrálja, megveti a vétkest (még ha az apja is az). A másik vélemény szerint így akarta engesztelni Istent az apja iránt. David ha-Kohen csak ezt a második véleményt idézi. Ha tehát a Talmudban elhangzó egyik vélemény szerint a fiú képes a bálványimádó apa tettéért kiengesztelni Istent, akkor a kitért zsidó fia hasonlóképpen képes erre.

A zsidó hagyomány szerint a mester tanítványai hasonlóak az apa fiaihoz.¹¹ Márpedig rabbi Meir sikerrel engesztelte Istent mestere vétkeiért.¹² Meir mestere Elisa ben Abuja volt, akit — többek közt — azzal vádoltak, hogy dualista, azaz hitehagyó.

⁶ David ben Hajim ha-Kohen XVI. századi rabbi Korfun született, több görög zsidó közösség rabbijaként is szolgált, élete végét Hadrianopolisban töltötte. 1528 előtt halt meg. Életéről ld. M. Benayahu előszavát David ha-Kohen responsumgyűjteményéhez. David ha-Kohen: *Responsa*. [M. BENAYAHU (szerk.)] Jeruzsálem 1988 (Isztambul 1537). 7–13. A *Responsa Project Version* (5. jz.) responsumgyűjteményben közölt szöveget használtam, mely e kiadás digitalizált változata: David ha-Kohen: *Sut ha-Radakh*. Jeruzsálem 1968 (Ostrava 1834 facsimile)

⁷ Babiloni Talmud (a továbbiakban bT), *Szanb* 44a.

⁸ *Uo.*

⁹ *Uo.* 104a: „A fiú engesztelhet az apjáért, az apa nem engesztelhet a fiáért.”

¹⁰ *Uo.* 47a. Hizkija király apjának, Áháznak bálványimádásáról ld. 2Rg=4Rg 16,2–4.

¹¹ *Szifre Deuteronomium* 34. fejezet: „Tanítsd meg fiaidnak” (Dt 6,7) — fiaidnak: ezek a tanítványaid, és így találod minden helyen, hogy a tanítványokat fiaknak nevezik, ahogy meg van írva: „Elmentek a próféták fiai, akik Bételben voltak, Elizeushoz” (2Rg=4Rg 2,3) — talán próféták fiai voltak?

(3) A gyermeknek kötelessége tisztelni az apját, ha vétkes is.

„A bölcsek tanították, hogy tisztelni kell életében és halálában. [...] Halálában hogyan? Ha idéz egy hagyományt, amelyet tőle hallott, ne azt mondja: «Így mondta az apám»; hanem: «Így mondta az apám, a mesterem, akinek a nyughelyéért legyek engesztelés.»¹³ Amit Slomo ben Jichak (Rasi), a híres XI–XII. századi kommentátor így magyarázott: „Rám jöjjön minden csapás, amely a lelkének járna”¹⁴ — mert hogy vétkes. Ez az érv annyival gyengébb, mint az előzőek, hogy itt nem kifejezetten egy hitehagyó zsidóról, hanem csak általában véve vétkes apáról van szó.

(4) Az erőszakos halál engesztelés a vétkekért.

A Talmudban¹⁵ vitáznak arról, hogy a vétkesek halála engesztelés-e a vétkeikért. A vita során megkülönböztetik a természetes és az erőszakos halált; a gyilkosságot és a törvényes kivégzést. A vitában szembenálló két álláspont a következő: 1) a vétkesnek a halál nem engesztelés, de a kivégzés igen; 2) a törvénytelen kivégzés valóban engesztelés, de a törvényes nem.

David ha-Kohen mindkét álláspontra hivatkozik, s mindkettőt úgy olvassa, hogy az ő nézetét támasszák alá: az első szerint még a törvényesen kivégzettek halála is engesztelés, mennyivel inkább a rablógyilkosság áldozatának halála; a második szerint kizárólag a törvényesen kivégzettek halála nem engesztelés, de minden más igen, vagyis annak a halála is, akit rablók öltek meg. Meg kell jegyezni, hogy a talmudi vita azzal zárul: „kivégzés és temetés is kell” (az engeszteléshez), vagyis csak annak a kivégzetteknek a halála engesztelés, akit el is temettek.¹⁶ David ha-Kohen ezt az utolsó megállapítást csak a törvényesen kivégzettekre érti, de nem azokra, akiket mások öltek meg. Mégis hosszabban kitér arra, hogy temetés híján a holttestet más módon ért szenvedés szintén a kiengesztelődés jele (hasonlóan az eltemetéshez).

Nemde tanítványok voltak? [...] És ahogy a tanítványokat fiaknak nevezik, úgy a mestert apának nevezik, ahogy meg van írva: „Elizeus látta [az Illést elragadó tüzes szekeret] és felkiáltott: «Atyám, atyám, Izrael harci kocsijai és lovasai!»” (2Rg=4Rg 2,12) A *Szifre Deuteronomium* egy kb. V. századi kommentár a Deuteronomiumhoz, szerzője (szerkesztője) ismeretlen. A *Responsa Project Version* (5. jz.) szövegét használtam, mely a következő kiadás digitalizált változata: L. FINKELSTEIN: *Szifre Devarim*. Jewish Theological Seminary of America, New York 1969. A Biblia-idézetek saját fordításaim, de a tulajdonneveket a közismert (protestáns) használatból vettem át.

¹² bT *Hag* 16b: „Amikor Aher [vagyis Elisa ben Abuja] meghalt, azt mondták: «Ne ítéljük ítéletére, és ne az eljövendő világra.» «Ne ítéljük ítéletére»: mert Tórát tanult, «ne az eljövendő világra»: mert vétkezett. Azt mondta rabbi Meir: «Jobb volna, ha az ítéletére is, és az eljövendő világra is! Szálljon fel füst a sírjáról, ha meghalok!» Amikor rabbi Meir meghalt, füst szállt fel Aher sírjáról.” A sír füstölése annak a jele volt, hogy Isten büntetni kezdte Elisa ben Abuját, a füstölés későbbi megszűnte pedig annak a jele volt, hogy kiengesztelődött vele.

¹³ bT *Kid* 31b.

¹⁴ RASI ad loc.

¹⁵ bT *Szanh* 47a–b.

¹⁶ Mert az eltemetés (a test felbomlása) szenvedés, és mint ilyen, megtisztítja a bűnöst és kiengeszteli Istent (ld. bT *Szanh* 46b, 47b; bT *Ber* 18b).

(5) A temetés hiánya engesztelés a vétkekért.

Ha a holttestet vagy a sírt szerencsétlenségek érik, az annak a jele, hogy a halottal Isten kiengesztelődőben van. „Rabbi Natan azt mondta: jó jel a halottnak, ha a halála után megfizetnek neki — ha nem gyászolják meg, ha nem temetik el, vagy ha vadállat hurcolja, vagy ráesik az eső — ez jó jel a halottnak.”¹⁷ David ha-Kohen szerint, mivel a *converso*-t rablók ölték meg, nem gyászolták meg, és nem temették el, a hulláját az eső verte és vadállatok vonszolták, „nyilvánvaló, hogy megfizettek neki, és a halála engesztelés, a fia köteles tisztelni és kadist mondani érte.”¹⁸

(6) A szóbanforgó *converso*-k nem önként és dacból kitért zsidók.

Az eddig felsorolt öt érv mellett a szerző említ egy hatodikat is, amely leginkább a döntés illusztrálására szolgál. Kijelenti, hogy a *converso*-k általában nem dacból szegnek meg parancsokat, hanem saját hasznukat szem előtt tartva, vagy kényszerből. Ha azt a látszatot keltik magukról, hogy részt vesznek a keresztény kultuszban, akkor azt kényszerből teszik. Bár el kellene menekülniük, de ha nem teszik, attól nem válnak önként kitértekké.

DÖNTÉS: Mindebből az következik, hogy meg szabad gyászolni azt a *converso*-t, aki rablógyilkosság áldozata lett, és anélkül halt meg, hogy visszatért volna a zsidósághoz.

Binjamin Zeev:¹⁹ *Responsa*, no. 203.

KÉRDÉS: Két apuliai²⁰ *converso* meghalt. Az egyik kereskedő volt, és rablók ölték meg; a másik természetes halált halt, és keresztények temették el, a keresztény vallás előírásai szerint. Mindkettejük családja elhagyta Apuliát, és (nyilván oszmán területen) visszatért a zsidósághoz. A megölt *converso* fia kadist mondott az apjáért, mert „apjának mindig is szándékában állt, hogy megtérjen”. Ezt látva a másik *converso* fia is kadist akart mondani az apjáért, de az első fia tiltakozott: állítása szerint „... annak az apja megtérhetett volna, ha akar, a halálos ágyán, a zsidó *converso*-k előtt, akik ott voltak vele, akkor kellett volna megbánnia tettét, őelöttük — de nem tette, és ebből látszik, mert a vége árulkodik a [kitérés] kezdetéről, hogy nem akart megtérni. De az ő apja, akit megöltek, az mindig is meg akart térni ...”

Mondhat-e kadist az apjáért a természetes halállal meghalt *converso* fia?

VÁLASZ: (1) Aki erőszakos halállal hal meg, annak halála engesztelés a bűneiért.

¹⁷ bT *Szanh* 47a.

¹⁸ David ha-Kohen (6. jz.), no. 30.

¹⁹ Binjamin Zeev XVI. századi rabbi és döntvényező Artában, Larisszában, Korfun és Velencében is élt. (Életéről ld. *Encyclopaedia Judaica*. Keter, Jeruzsálem 1971. S. v. „Benjamin Zeev ben Mattathias of Arta”). A responsumhoz a *Responsa Project Version* (5. jz.) responsumgyűjtemény által közölt szöveget használtam, mely a következő kiadás digitalizált változata: Binjamin Zeev: *Sut Binjamin Zeev*. Jeruzsálem 1959.

²⁰ Apulia dél-itáliai régió, a középkorban fontos kereskedelmi központ, jelentős zsidó lakossággal. Az 1492-ben az Ibériai-félszigetről kiűzött zsidóknak tranzitállomás. 1495-ben a spanyolok elfoglalták a Nápolyi Királyságot, és a következő évtizedekben többször is utasítást adtak a zsidók, ill. *converso*-k kiűzésére a királyság területéről, mely véglegesen 1540-ben valósult meg. A Konstantinápolyban letelepedett apuliai zsidók közössége, az ún. apuliai hitközség a XVI. században már jelentősebb volt az eredeti közösségnél. Ld. *Encyclopaedia Judaica*. S. v. „Apulia”, „Naples”.

E téma kifejtése hasonló az előbbi *responsum*hoz. Binjamin Zeev szerint az a *converso*, akit rablók öltek meg, három okból is jobb megítélés alá esik, mint a társa: 1. „Talán halála óráján szándékában állt megtérni, és ki mondhatná, hogy nem fontolgatott megtérést szívében?”²¹ 2. Mivel erőszakos halált halt, a halála engesztelés (a fent említett talmudi vitában²² elhangzott első nézet szerint). 3. Mivel keresztények ölték meg, olyannak számít, mintha egy nem-zsidó uralkodó emberei végezték volna ki, és ebben az esetben a halála mindenképpen engesztelés (a talmudi vitában elhangzott második nézet szerint is, hiszen akit nem-zsidó kormányzat végeztet ki, az nem a zsidó törvény értelmében hal meg, vagyis a kivégzése törvénytelen).

(2) Aki természetes halált hal, annak a halála nem engesztelés a bűneiért.

1. Aki még a halála óráján sem tér meg, azzal nem is akar kiengesztelődni az Isten. A Talmud említett szakaszában vitatkoznak azon, hogy a temetés célja az engesztelés vagy a szegény elkerülése-elrejtése (a bomlás látványa megszegyenítő). Végül megegyeznek abban, hogy a temetés célja az engesztelés. A vita során elhangzott egyik érvhez fűzi Rasi azt a magyarázatot, hogy akik még a „sír kapujában” sem tértek meg, azokkal nem is akart kiengesztelődni Isten, ezért mondta rájuk: „Ne gyászolják meg és ne temessék el őket, trágárává legyenek a föld színén.” (Jr 16,4) Rasi magyarázatából különben úgy tűnik, mintha az eltemetés és az engesztelés kapcsolata automatikus lenne. Azért ne temessék el őket, mert ha keresztülmennék ezen a procedúrán, Isten kénytelen lenne kiengesztelődni velük.²³ 2. A keresztény temetés nem engesztelés. Rasi magyarázatával összhangban Binjamin Zeev azt írja a *responsumban* szereplő *converso*-ról: „Ha azt mondanád, hogy már eltemették és következésképpen [Isten] kiengesztelődött vele — erre azt lehet felelni: «Ha zsidók temették volna el, és úgy, hogy előbb megtér! De ha keresztények temették el és nem tért meg: nem [engesztelés az eltemetésé].»”²⁴ 3. Aki az egész Tórát megszegte, azon nem segít a fia kadismondása. David ha-Kohen, megemlíti egy hagyományt, mely szerint rabbi Akiva megtanította a kadist egy vétkes fiának, és a fiú kadismondása megrövidítette az apa szenvedését. Hozzáfűzi azonban, hogy az a vétkes, ellentétben a kitérttel, nem szegte meg az egész Tórát. 4. A vétkes apát nem kell tisztelni, hanem meg kell vetni, mint Ezékiás is tette. Ugyanazt a történetet említi, mint David ha-Kohen, de ellenkező értelmezéssel. A Talmudban szereplő két vitapartner egyike szerint Ezékiás nem azért vonszolta köteleken az apja holttestét, mert ezzel akarta kiengesztelni Istent az apja iránt, hanem hogy nyilvánosan demonstrálja, megveti a vétkest, még ha az apja is az²⁵ — Binjamin Zeev ezt a magyarázatot fogadja el. 5. Azon *converso*-k, akik halálukig sem térnek meg, önként kitérőnek számítanak, és nincsen köztük Istenhez. Ennek illusztrálására egy XIV. századi rabbi döntvényéből idéz (Jichak ben Seset

²¹ Binjamin Zeev (19. jz.), no. 203.

²² bT *Szanh* 47b.

²³ *Uo.* 46b és Rasi ad loc. (14. jz.)

²⁴ Binjamin Zeev (19. jz.), no. 203.

²⁵ bT *Szanh* 47a.

Perfet, no. 11), melynek végén hosszú kirohanást találunk azon *converso*-k ellen, akik végül nemcsak elfogadják azt a vallást, melyre erőszakkal térítették át őket, hanem még a zsidók vagy zsidóságukat megőrizni igyekvő *converso*-k ellen is fordulnak. Akik nem szöknek el a térítés elől vagy azt követően, már eleve gyanúsak: talán a kitérésük nem is teljesen kényszerből történik. Ha meghalnak a keresztény területen, a gyanú bizonyossággá válik: „Akik ott haltak meg keresztényként, anélkül, hogy megtértek volna, bár kitérésük kezdete erőszakkal történt, nincs közük Istenhez”.²⁶

DÖNTÉS: A természetes halált halt *converso* fia ne mondjon kadist az apjáért: „Nem kell meggyászolnia [az apját] [...], hanem ellenkezőleg, az a helyes, ha megvetéssel emlegeti a nevét”.²⁷ Ellenben a rablótámadás áldozatául esett *converso*-t meg szabad gyászolni ugyanúgy, mint egy zsidót, két fő okból: 1. feltehető róla, hogy csak a hirtelen halál akadályozta meg abban, hogy visszatérjen a zsidósághoz; 2. a holttestet ért megaláztatások révén a *converso* már megbűnhődött kitéréséért.

A fent bemutatott két *responsumból* azt láthatjuk, hogy mindkét rabbi feltételezte a megtérés szándékát a *converso*-król, amíg ez a feltevés tartható volt, vagyis még a halál pillanatában is (abban az esetben, ha a halál váratlanul érkezett, ami megfosztotta a *converso*-t az utolsó pillanatban meghozott helyes döntés lehetőségétől). A rabbik vallásjogi érvelésük illusztrálására általános, történeti értékkel bíró kijelentéseket is tettek a *converso*-król: e kijelentések azonban részben ellentmondanak egymásnak.

David ha-Kohen szerint a *converso*-k általában nem szegik meg a zsidó vallás előírásait, csak kényszerből tartózkodnak keresztény uralom alatt, és csak életüket féltve vesznek részt a keresztény kultuszban. Binjamin Zeev ellenben arról ír, hogy a keresztény területen maradó *converso*-k, bár kezdetben kényszerből lettek keresztények, végül elvetették a zsidó vallást, „... önként követik a keresztények törvényeit, és szegik meg a Tóra összes parancsát [...], és feljelentik azokat a *converso*-kat, akik titokban igyekeznek az Istent szolgálni ...”²⁸

Mindkét kijelentés csak a *responsum* eredeti összefüggésében nyer értelmet, hiszen a döntvényezők ezeket nem abszolút értékű megállapításoknak szánták, hanem csak a vallásjogi érvelés illusztrálására használták. Ezért helytelen a *converso*-kkal kapcsolatos általános kijelentéseket jogi kontextusuk nélkül idézni, ami olyan félreértésekhez vezethet, mint Josua Horowitz szócikke az *Encyclopaedia Judaica*-ban Binjamin Zeevről: eszerint a rabbi kifejezetten ellenséges volt a kitértekkel.²⁹ Hiszen, amint Binjamin Zeev *responsum*ából láttuk, ezt a kijelentést: 1. idézte egy XIV. századi rabbtól; 2. csak a *converso*-k egy bizonyos csoportjára értette; 3. a konkrét döntvényben feltételezte az erőszakos halált halt *converso*-ról, hogy visszatért volna a zsidósághoz, ha lett volna erre lehetősége — ami éppenséggel nem nevezhető ellenséges viszonyulásnak.

²⁶ Binjamin Zeev (19. jz.), no. 203 és Jichak ben Seset Perfet: *Responsa*, no. 11.

²⁷ Binjamin Zeev (19. jz.), no. 203.

²⁸ *Uo.* és Jichak ben Seset Perfet (26. jz.), no. 11.

²⁹ S. v. „Benjamin Zeev ben Mattathias of Arta”: „He was hostile to Marranos who willingly «follow the laws of the Gentiles and transgress all the commandments of the Torah», and stated that «they are less than the Gentiles» (*Sut Binjamin Zeev*, no. 203).” A *marrano* a *converso* megfelelője.